

ISKOLÁZOTTSÁG ÉS VALLÁSOSSÁG BUDAPESTEN

BUDAPEST TÁRSADALMÁNAK VALLÁSOSSÁGÁRÓL – szekularizációjáról számos közhely él a fejünkben.¹ Hajlamosak vagyunk *vagy* úgy tekinteni, hogy Budapest szekularizációs központ jellege egyszerűen *nagyvárosi* mivoltával függ össze, *vagy* úgy, hogy a pártállam fokozott *ateista hatásrendszere* nyomán vallást veszített városról van szó. Azt is tudjuk persze, hogy vannak kifejezetten sajátos körülmények: történetileg a neológ, ill. szekularizált zsidóság magas aránya, a gyors bevándorlásból eredő – a nagyváros szekularizációs hatásán túlmutató – tényezők, valamint az új vallási mozgalmak hatása. E vallásosság társadalmi szerkezetéről is vannak bizonyos közhelyeink: az idősebbek kvázi teljes körű vallásossága, a fiatalok körében újraéledő vallásosság éppúgy ebbe a közhely-körbe tartozik, mint az állítólagos „u” görbe az iskolázatlanok és érettségizettek körében intenzívebb, a szakmunkások körében alacsonyabb vallásosságról.

A vallásosság mérhetősége

A „vallásosság” valójában egy „fekete doboz” – soha senki nem fog tudni olyan definíciót alkotni a kortárs vallásosságra, mely teológusok, pszichológusok és szociológusok számára egyaránt elfogadható. Ha szociológusként elfogadunk egy definíciót akkor is elmondhatjuk: a vallásosság „lényegét” – bármi legyen is az – sosem fogjuk tudni úgy mérni, hogy technikailag azonosképpen használhassuk az adatokat, mint az iskolai végzettségről vagy a pártpreferenciákról szólókat. A vallásosság „megnyilvánulási formáit” tudjuk mérni – s azt sem egy mutatóval.

Lenski – az empirikus vallásszociológia klasszikusa – a Religious Factorban (1961) négy alapvető – s külön-külön mérendő – dimenziót különböztet meg: 1. vallási (rituális) részvétel, 2. doktriner ortodoxia, 3. vallási élmény, 4. a vallási csoport tagjaként való önmegkülönböztetés. *Glock és Stark* (1965) a vallásosság öt dimenzióját feltételezi: 1. ideológiai dimenzió (vallási hiedelmek); 2. rituális dimenzió (vallásgyakorlat); 3. a vallásos élmény dimenziója; 4. intellektuális dimenzió (vallási ismeretek); 5. konzekvencionális dimenzió (a vallásosság hatása életmód-

¹ A tanulmány a Fővárosi Közoktatásfejlesztési Alapítványtól 4157, 4592, sz. alatt kapott kutatási támogatás, és a T032189 sz. OTKA kutatások segítségével készülhetett el.

ra, morális felfogásra stb.). A társadalom és egyén vallásosságának kutatásában a Glock és Stark-féle dimenzióknál pontosabbat máig sem alkotott senki-a legtöbb empirikus kísérlet nagyjából ide utal vissza (Szántó 1997; Noffke 2001; Tilley 2003; Loury 2004; Iannaccone 2004; Bruce 2001; Berger 2001; Molokotos-Liederman 2002; Sommerville 2002; Froese 2004; Hoge 2004; Monahan 2003; Phillips 2004).

Jelen tanulmány a népeiséget a szekularizáció – vallásosság tengelyen kívánja elhelyezni. Ebben az értelemben a vallásosság úgynevezett externális fogalom: kizárólag olyan dolgokra vonatkozik, amely a „világ felől” – azaz a hit tartalmának vizsgálata nélkül látható. Leginkább tehát a „részvétel”, az „életvezetési és vélemény-konzekvencia” és „a nyilvános öndefiníció” szavakkal írhatjuk le, amit vizsgálunk, s ebben a tanulmányban teljességgel elkerüljük nemcsak a vallási élménnyel kapcsolatos adatokat, nemcsak a hittételekkel való azonosulást, de még a vallási ismeretek meglétének vagy hiányának boncolgatását is – bár az utóbbit igencsak kézenfekvő lenne iskolázottsággal kapcsolatban vizsgálni. (Nyilvánvalóan előállhat ugyanis olyan állapot, amikor pl. a Biblia egyes szereplőivel kapcsolatban az iskolázott nem vallásos emberek ismeretszintje meghaladja az iskolázatlan vallásosakét – de erről máskor, máshol.)

Az „externális” vallásossággal kapcsolatban számos kérdés merül fel. Az első kérdésünk, hogy a kérdezett mennyiben minősíti magát vallásosnak egy olyan társadalomban, melyben az „egyházkövető vallásosság”, a „másmilyen” vallásosság, s a „nem vallásosság” társadalmilag legitim módon él együtt, egy olyan városban, ahol – ellentétben a falvakkal és a vidéki városok jó részével, ahol az emberek esetleg a „kommunizmus átmeneti uralmához” köthetik ezt – az ateizmusnak is nagy tradíciója, komoly történeti legitimitása van.

A második kérdés, hogy mennyiben sorolja magát valaki valamely felekezethez, ill. vallási csoporthoz. A harmadik kérdés, hogy az egyén és egyház, mint szorosan vett „vallási intézmény” közötti kapcsolatban – mely megnyilvánulhat istentiszteletre járásban, de adományozásban is – hol áll a megkérdezett, a negyedik kérdés pedig, hogy az egyház társadalmi (politikai, szociális, oktatási stb.) szerepét illetően mit gondol, az ötödik kérdés, pedig hogy azokban az alapvető kérdésekben – pl. születésszabályozás –, amelyben az egyháznak egyértelmű álláspontja van, mennyire fogadja el azt önmaga számára iránymutatónak.

A vallásosságra vonatkozó kérdések eredményét, „a világnézeti állapotot” nem lehet automatikusan egyházi kötődésre lefordítani, még kevésbé lehet ebből arra következtetni, hogy az egyházak történelmileg kialakult (a szekuláris világban betöltött) szerepei közül a megkérdezett mit támogat s mit nem. Nem árt felfigyelni arra, hogy a „világnézeti értelemben vett” vallásosságnak csak a vallásosak egy része szempontjából megjelenítője valamilyen intézményesen megragadható egyház. (Például az Istenben nem, de a túlvilágban, szellemekben, mágiában, csillagokban hívők ezen a „világnézeti” tengelyen közelebb vannak a vallásos végponthoz, mint az Istenben nem hívők. Minthogy azonban a nem istenhívők nagy része csak szekularizálódott, de nem aufklérista vagy ateista, az előbbi csoport

számára pedig a világnézete, hitrendszere szubjektíve is fontos, ezért az előbbi csoport valójában, konzekvencionális értelemben távolabb van a történelmi egyházaktól, mint az utóbbi.)

A vallási önbesorolás kérdései az utóbbi években szakmai vitákat váltottak ki. A közvélemény-kutatásban eddig kialakult módszerek szerint a vallásosságot az alábbi módokon határozzák meg:

1. Kérdés arról, hogy vallásos vagy nem vallásos a kérdezett, a hetvenes évekből hazai vonatkozásban leginkább ilyen adatokkal rendelkezünk, sőt a nemzetközi összehasonlítások is leginkább így folynak. Ez a dichotómia tulajdonképpen inkább a vallásosság ideológiai dimenziójához tartozik. Mindenesetre nagyon erősen mos össze mind részvételi, mind következményes értelemben különböző vallásosság-formákat.

2. Hasonló kérdés (az „inkább” szócskával kiegészítve) eltérő eredményeket hozhat egy olyan kérdéscsoportban, melyben az embereknek több szempont alapján kell besorolniuk magukat (pl. inkább szegény/inkább gazdag, inkább jobboldali/inkább baloldali stb.). Itt a vallásosságot firtató kérdésre adott válasz gyakran összefügg az előző kérdésekre adott válaszokkal. Ez a dichotómia is nagyon erősen mos össze mind részvételi, mind következményes értelemben különböző vallásosság-formákat.

3. Informatívabb jellegű az a kérdés, amely idődimenziót is visz a vizsgálatba: régebben vallásos volt, most már nem; régebben sem, most sem stb. (E változóhoz négy alternatíva tartozik.) E módszer előnye, hogy a megfelelő kategóriákat összevonva „durva kérdés” nélkül alkothatjuk meg a jelenleg vallásosak és nem vallásosak csoportjait. Információt szerezhethetünk az egyéni életúton belül lejátszódott szekularizációval kapcsolatos önreflexióról is. A módszer fokozott hátránya viszont, hogy az önmaguk következetességére büszke emberek életük bizonyos határozott, „ellenőrizhető” választásait (egyházi iskola, egyházi esküvő, MSzMP-tagság) tekintik irányadónak, s ehhez képest kívánnak következetesnek mutatkozni. A másik hátrány pedig éppen a módszer előnyével – az egyéni életúton belül lejátszódott szekularizációval kapcsolatos önreflexióval – áll kapcsolatban. Azaz a válaszoló nem környezetéhez, referenciacsoportjához méri vallásosságát, hanem egykori önmagához. A dichotóm választás szerint szinte biztos, hogy „nem vallásosnak” minősíti magát, aki korábban sosem járt templomba, de most már évente egyszer elmegy. Ezzel a kijelentéssel a heti templomjáró, egyházas emberek nyilván egyet is értenek. Ha azonban az idődimenzió is felmerül, elképzelhető, hogy ugyanaz a személy a „régebben nem voltam vallásos, de ma már igen” alternatívát választja. Minthogy egy korrekt vizsgálatban az életkornak fontos szerepe van, nyilván értelmezhetlenné válik a régen és a régebben fogalma. Honnan tudhatjuk, mit ért a saját szellemi pályára vonatkoztatott „régebben” meghatározás alatt egy húszéves és egy ötvenéves ember?

4. Lehetséges megoldás, hogy a vallásosság mértékét szöveg nélküli skálával jelezzük, például azt kérjük, hogy az emberek helyezzék el magukat az egytől

tízig vagy egytől hétig terjedő skálán, vallásosságuk mértéke szerint. Az ilyen skálák hátránya, hogy egyfelől „középre húznak” (minden bizonytalan kategória a közepet keresi), másfelől pedig a hitükben biztos emberek is kerülni fogják az 1-es kategóriát, hiszen szinte mindenki ismer önmagánál vallásosabb embert. Méréselméletileg – a számokkal és mennyiségekkel kapcsolatos pszichológiai törvényszerűségek miatt – vitatható az is, hogy vajon az 1-es és a 3-as érték között ugyanakkora távolság van-e, mint a 3-as és az 5-ös érték között.

5. Magyarországon először Hankiss Elemér alkalmazta a szöveggel ellátott ötfokozatú skálát. Standarddá azonban Tomka Miklós skálája vált, 90-es évekbeli nagy felmérésében Tamás Pál is ezt alkalmazta, ezt egyszerűsítette négyfokozatúra a TÁRKI-omnibusz havonta megismétlődő kérdése stb. (Tomka 1991; Tamás 1997). Utóbbinak köszönhetően elvileg százezres nagyságrendű minta áll rendelkezésre. (Magunk is ebből állítottuk össze a jelen tanulmányban használt „50000s” nek nevezett adatbázist.) Akik „az egyház tanítását követem” kategóriát választják, azok általában más mérőszámok tekintetében is egyházasak. Ők általában többen vannak, mint a hetente misére, istentiszteletre járók, de általában kevesebben, mint a hetente és havonta istentiszteletre járók együttesen. A következő csoport, a „maga módján vallásosak” csoportja azonban – megítélésünk szerint – túlzottan sokféle állapotot mos egybe. Először is a „maga módján” kifejezés rendkívül vonzó mindazoknak, akik a lelkiismereti meggyőződést kizárólag belső kérdésnek tekintik, s ezért sem az egyházak, sem a helyi társadalom, sem az (évtizedekig ateistának tekintett) politika által megfogalmazott elvárásokhoz nem kívánnak igazodni. Ha a társadalom világnézeti állapotát filozófiai megfontolásból kutatjuk, akkor talán kisebb a jelentősége annak, hogy e csoporton belül hatalmas eltérések vannak, hiszen a „materializmus-idealizmus tengelyen” ez a kijelentés elhelyezhető – mindenképpen az utóbbi csoportot erősítve. Ha azonban az intézményes következményeket, ill. a szekularizációt vizsgáljuk, a séma használhatósága egészen más. Az eszerint azonos csoportba kerültek belüli eltérések eredményeképpen a maga módján vallásos tömeg – látni fogjuk, hogy a legnagyobb világnézeti csoport – átlagosan a teljes népességhez sokkal inkább hasonlít, mint az egyházasakhoz. Ez azonban azt jelenti, hogy mind a részvételi, mind a következményes vallásosság szempontjából használhatatlanná válik e kategória. (A világnézeti besorolás szempontjából javít a dolgon, ha – ahogy ezt Kovács András teszi – az inkább vallásos/inkább nem vallásos kérdést és a Tomka-skálát együtt alkalmazzuk, és keresztábrájuk alapján alkotunk csoportokat. A világnézet és az egyház mint intézmény közötti kapcsolat mértékét azonban ez a megoldás sem képes jobban mérni.) (Kovács 2000). Az önbesorolás valamennyi módja tehát igen vitatható.

A kutatók között viták folynak a „Milyen vallású ön?” kérdésre adott válaszok tényleges társadalmi értelmével kapcsolatban is. (Utoljára a 2001-es népszámlálás adott alkalmat erre a vitára, a 15 százaléknyi válaszmegtagadó budapesti miatt nem is nagyon van értelme a népszámlálás adatait használni.) Az egyik értelmezés szerint, aki bármilyen értelemben magáénak nevez meg egy felekezetet, azt az

adott felekezet tagjai között kell számon tartani, mert egy ilyen nyílt önbesorolás egyenértékű a tényleges felekezeti tagsággal. De vizsgáljuk meg az ellenérveket!

Ha és amelyik kérdező nem tisztázza korábban, hogy a felekezetbe való bejegyzést vagy a jelenlegi identitást kérdezi, fokozottan bizonytalan adathoz jut. (Bár sokak szerint ez nem baj, mert a bejegyzés a népesség óriási része tekintetében mindenképpen meghatározta a miliót, amelyben a gyermek felnőtt.) A szakmai aggály másik fő indítéka, hogy a kérdés formája is valamiféle felekezeti önbesorolás irányába hat. (A „Tartozik ön valamilyen felekezethez?” kérdés sokkal nagyobb arányban eredményez felekezetbe nem tartozókat, mint a „Milyen felekezethez tartozik ön?” kérdés.) A felekezetmegnevezés az emberek jelentős részénél semmi mást nem jelent, mint hogy „a családom katolikusnak, reformátusnak keresztelt annak idején, s azóta sem változtattam vallást, nem léptem ki onnan”. Magyarországon a puha diktatúra végén, a „szocialista fogyasztói társadalom” szocializációs közegén átmenve az egyes felekezetekből szekularizálódott emberek természetes viselkedése az „elmaradás” és nem a kilépés, a passzív vallástalanság, felekezetvesztés és nem az aktív ateizmus vagy egyházellenesség. Külön kutatások szükségesek annak megállapításához, mennyiben (és a népesség mekkora százalékánál) jelent bármiféle identitást az ilyen módon tett felekezeti önbesorolás. Az is igen izgalmas kérdés, hogy az identitásnak, önbesorolásnak milyen okai, milyen forrásai vannak. A – persze nem reprezentatív csoporttal készült – strukturált interjúink szerint lehetséges ok az előző generációhoz való viszony: sokan ezzel fejezik ki, hogy szüleikhez, nagyszüleikhez, akiktől térben, iskolázottságban, értékekben már számukra is fájdalmas módon elszakadtak, még kötődnek valamiképp. Mások esetleg képesek olyan közös kulturális elemeket megnevezni, melyek a hasonló felekezetűekkel összekötik őket. Az egyes felekezetek kulturális örökségében való jártasság – a *konfirmáció*, a *gyónás*, a *kípa* és hasonló „felekezeti” kifejezések pusztá ismerete – az azonos felekezetben neveltek közös „nyelve”. (Azaz az alacsonyabban iskolázottak nagyobb valószínűséggel ismerik „saját” felekezetük ilyen kifejezéseit, mint más felekezetekéit.) A nemzetiségi kutatásokból tudjuk azonban, hogy az ilyen típusú *megfeleltetéseket* milyen óvatossággal kell kezelnünk: a nyelv, a tradíció *ismerete* és az adott nemzetiséghez, kultúrkörhöz való *identifikálódás* között csupán részleges átfedés van. Ismét mások számára nem az a releváns információ, hogy az ő családjának a tradíciója például református, hanem az, hogy *másoké, a környezeté, a referenciacsoporté nem az*. Azaz egy történetileg többfelekezetű – és felekezetileg nem is mindig előítéletmentes, békés – társadalomban a „Milyen felekezetű ön?” kérdésre adott felekezetmegnevezés nagyobb valószínűséggel következik be, mint azokban a lényegileg egyfelekezetű társadalmakban, ahol ez nem a más emberektől való (talán természetes, de történetileg emlékezetes) különbözést jelzi, hanem a konkrét, egyetlen szóba jöhető felekezethez való hozzátartozást. Ezt alátámasztja, hogy Angliában például igen nagy számban jelentik ki az emberek, hogy nem tartoznak felekezethez, mert aki egyáltalán nem gyakorolja a hitéletet, annak nincs mit „öndefiniálni” (Bruce 2001). Vagy ahol az egymás mellett élés hosszú ideje nemcsak természetes,

de totálisan intézményesült is – például Hollandiában –, szintén viszonylag magas a negatív választ adók aránya. (Persze Magyarországon belül is eltérések vannak: a nem vallásos, de katolikus családból származó inkább nevezi magát katolikusnak a protestáns többségű és öndefiníciójú Tiszántúlon, mint Budapesten.) Ismét mások számára a családi történelem üldöztetései – és ezek felvállalása – jelentenek valamifajta „identitást”. Hiába tudható ugyanis, hogy 1948 után *nem felekezeti, hanem „felekezetsemleges”, világnézeti* okokból érték a családokat sérelmek, a sérelem *megjelenési formája* a felekezeti elkötelezett egyesület bezárása, a család által becsült lelkész vagy egykori szerzetes tanár zargatása, a felekezeti hittanon, az istentiszteleten való megjelenés állami rosszallása volt. Mi több, a nem felekezeti, hanem világnézeti sérelemről folyó *közbeszéd*, az információátadás az újabb generációnak a megsértett közösség hagyományos „nyelvén”, a felekezetén folyt.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a „Milyen vallású ön?” kérdésre egy felekezet nevével válaszoló egy része technikai információt adott, más része valamilyen tudati állapotot, identitást, kulturális örökséget, *differentia specificát* nevezett meg.

Az utolsó és „legkellemetlenebb” tapasztalat, amit az olvasóval meg kell osztanunk, hogy a vallásosság összetettségének mérését *elvileg sem* lehet megoldani: ugyanis a kérdés összetettségét csak egy *sok kérdésből* álló kérdőívvel lehetne leküzdeni, viszont kifejezetten szisztematikusnak tűnik, hogy másféle emberek utasítják vissza egy kifejezetten vallásszociológiai kérdésekből álló kérdőív megválaszolását, mint egy hasonló hosszúságú általános kérdőívet – s a benne elhelyezett *néhány* vallásszociológiai kérdést.

Az alábbiakban tehát – a szociológiai kutatási jelentések logikájával merőben elentétes módon, talán leginkább a történeti statisztika elfogadott módszertanából kiindulva – az egyes hipotetikusan megfogalmazott vallásossági-szekularizációs mutatókkal kapcsolatban különböző adatbázisokban keresünk válaszokat.² Ezen adatbázisok komplex elemzése helyett belőlük vett jelzéseket fogunk itt nyújtani.

E tanulmány abból indul ki, hogy felesleges bemutatni, hogy „Budapest” szekularizáltabb, mint az „ország”. Ez nyilvánvaló, hiszen pl. felekezetenkívülinek mondja magát a budapestiek 39, az ország lakóinak 24 százaléka,³ az önmagukat nem val-

2 Forrásaink a következők 1. 1993-ban készült 3000-s Tárki adatbázis. 2) 1997–2000 s TÁRKI omnibusz felvételek aggregációjából készített „50000-s” adatbázis 3) Saját kutatás az 1919 és 1939 között született budapesti népesség vallásosságáról és vallásos neveltetéséről. 4) Saját kutatás az 1940 és 1959 között született budapesti népesség vallásosságáról és vallásos neveltetéséről. 5) 1993-as OI felvétel a vallásosság és az oktatással kapcsolatos kérdések összefüggéseiről. 6) Saját – készülő – adatbázis értelmiségi elitek vallásosságáról és vallásos neveltetéséről. 7) 2002-es OI felvétel a pedagógusképző intézmények végzős hallgatóiról. 8) 2002-es OI-s felvétel az elsős egyetemisták/főiskolások körében.

3 A különbség legnagyobb része a községekben élők igen alacsony felekezeten kívülségének tudható be. Ugyanakkor városaink nagyon különböznek egymástól – az 50000-s-ből számított adatok szerint 20 százaléknál is kevesebb felekezeten kívüli van Szombathelyen, Kecskeméten, 20 százalék körüli Nyíregyházán, Győrött, 25 százalék körüli Székesfehérváron, Kaposváron, Egerben, Miskolcon, Zalaegerszegen. 30 százalék fölöttit találunk Tatabányán, Pécsen. Budapesthez hasonló adatokat mérnek Szegeden, Veszprémben. Jócskán meghaladja Budapestét 43 százalékos értékével Debrecen, Békéscsaba. A felekezeten kívülség tehát Nyugatról Délkeletre, ill. a katolikus hagyományú helyektől a református hagyományú helyek felé nő, s ebbe a sorba nagyjából beleilleszkedik Budapest. Mindez egy hosszabb elemzés tárgya lehetne.

lásoknak nevezők a budapesti lakosság 35 százalékát, a hazai lakosság 25 százalékát teszik ki, sosem jár templomba a budapestiek 46, a hazai lakosság 37 százaléka. Tanulmányunk tehát inkább magát a budapesti társadalmat megosztó világnézeti erővonalakat vizsgálja – elsősorban az iskolai végzettséggel összefüggésben...

Jelenre kiható múlt

Bejegyzés

Az első kérdésünk, hogy mennyiben jegyezték be a budapestieket valamilyen felekezetbe – illetve az ezzel kapcsolatos *mai emlékezet és tudatállapot milyen*.

E kérdések megválaszolásához csak olyan adatbázisok jönnek szóba, melyek egyértelműen elválasztják a Milyen vallású ma ön? és a Milyen felekezetbe jegyezték be Önt? kérdését. Az „50000-s” aggregációnál 561 embernek tették fel úgy a kérdést, hogy erre a kérdésre választ kaphassunk.

A válasz eredménye, hogy a felnőtt budapestiek *mindössze 7 százaléka, akit nem jegyeztek be semmilyen vallásba, s ma jócskán felülreprezentált közöttük az egyetemi diplomások aránya, kissé felülreprezentált az érettségizetteké – ezen belül jelentősebben felülreprezentált a gimnáziumi érettségizetteké –, az összes többi csoport erősen alulreprezentált. Az „általánosan szekularizált proletariátus”-nak tehát, legalábbis a bejegyzésre való visszaemlékezés kérdésekor egyszerűen nem találjuk nyomát. Sőt, ha más iskolázottsági kérdések alapján továbbvizsgálódunk, az is kiderül, hogy az eleve szakközépiskolában érettségizettek⁴ között több a be nem jegyzett, mint a szakmunkásképzőre épített érettségivel rendelkezők között.*

1. táblázat: „Bejegyezték-e felekezethez?” kérdésre adott válasz és az iskolázottság (százalék)

	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Görög-keleti	Izraelita	Egyéb vallás	Nem tartozik egyházhoz	Nem tudja	Összesen
Kevesebb mint 8 ált. 8 általános	67,6		20,6	5,9	2,9		2,9			34
Szakközépiskola	61,9	7,1	22,6	3,6				4,8		84
Érettség	67,3	2,8	16,8	6,5				5,6	,9	107
Főiskolai diploma	67,9	2,0	16,8	3,1		1,0		8,7	,5	196
Egyetemi diploma	69,8	2,3	15,1	2,3	1,2	1,2	1,2	5,8	1,2	86
Összesen	68,5	3,7	5,6	9,3				13,0		54
N	67,2	3,0	16,6	4,5	0,4	0,5	0,4	7,0	0,5	100
	377	17	93	25	2	3	2	39	3	561

Forrás: TÁRKI 50000s.

A bejegyzettek vonatkozásában két adat ugrik ki erősen: az evangélikusok között magas (kétszeresen felülreprezentált) az egyetemet végzettek, a görög-kato-

⁴ A kérdőívek egy részében az iskolázottsági sor közepe erősebben bontott volt: szakközépiskolai, ill. gimnáziumi érettségire. Volt ahol még a szakközépiskolai érettségien belül is megkülönböztették a szakmunkásbizonyítványra épülőket. A táblázatokban ezeket összevontuk, már csak azért is, mert az idősebb nemzedéknél a szakközépiskolának alig van értelme.

likusok között pedig a mindössze nyolc osztályt végzetek aránya. Ez a két adat – sőt az is, hogy a budapesti reformátusok némileg iskolázatlanabbak, mint a budapesti katolikusok – *szinte teljesen azonos mintázatot mutat, mint az utolsó e tekintetben megbízható két háború közötti népszámlálás. Az egyetlen jelentős különbség az 1930-as, 1941-es népszámláláshoz képest, hogy hiányzik az izraelita⁵ adat. Az izraelitának bejegyzettek alacsony számát a Holokauszt, a migráció, a demográfiai trendek, a budapesti zsidó közösség előrehaladott szekularizációja és a rejtőzködő válaszdói attitűd együttesen idézik elő. Stark Tamás demográfiai becslése alapján (mely egyébként a felekezeti és származási értelemben vett zsidóságra is kiterjed) az izraelitának bejegyzett népességet a budapesti népesség 2,5 százalékaára becsülhetjük (Kovács 2002:123)A budapesti zsidóság Karády Viktornál olvasható iskolázottsági felülreprezentációja csökkenőben van, hiszen az egyetemet végzeteket tekintve 2,7 szerez, a legalább főiskolát végzeteket tekintve 2,2 szerez, a legalább érettségizetteket tekintve 1,4 szerez, a legalább szakmunkásképzőt végzeteket tekintve pedig csak 1,1 szerez.) (Kovács 2002:137)*

Mindenesetre a bejegyzéses adat – még ha torzítja is a szelektív emlékezet – jelentős részben mégiscsak azt tükrözi: történt-e bejegyzés csecsemőkorban-így tehát a jelenlegi budapesti népesség *szüleinek* vallásosságában, felekezetiességében kereshetjük a magyarázatot elsősorban.

A be nem jegyzettségről szóló nyilatkozatot nyilvánvalóan négy dolog határozhatja meg:

- egyrészt az a történelmi időpont, amikor a bejegyzésnek „meg kellett volna történnie” – fő szabály szerint tehát a születési év;
- másrészt a szülők társadalmi státusa és ezzel kapcsolatos vallásossága vagy felekezetiessége az adott időpontban;
- harmadrészt a gyerekkori viszonyok – vallásos szimbólumokra utalás, felekezeti számon tartó családi környezet, mely (még szekularizált családok esetében is) évtizedek múlva is visszaidézhetővé teszi, hogy milyen felekezetbe jegyezték be a kérdeztet;
- negyedrész a kért jelenlegi „világnézeti viszonyai”, arra irányuló (világnézeti megfontolásokon, téves kérdésértelmezésen, vagy félelmen alapuló) döntése, hogy noha tudja, hogy bejegyezték valamilyen felekezetbe, de ezt most nem egyszerűen nem akarja elárulni, hanem kijelenti, hogy nem jegyezték be.

A bejegyzés időpontja

A bejegyzéses értelemben vett felekezettagság három korszakát állapíthatjuk meg.⁶ Az első korszak 1947-ig tart, amikor gyakorlatilag csak véletlenszerűen for-

⁵ Az „izraelita” és a „zsidó” szóhasználat bonyolult szimbolikus vitájába itt nem mennénk bele. E tanulmány szóhasználatában az „izraelita” a bejegyzést jelöli, a „zsidó” pedig mindazokat akikre (származástudati stb. definíciók alapján) a különböző ez irányú felmérések kiterjedtek

⁶ A tanulmány bizonyító anyagát jelentő, terjedelmi okokból itt nem közölhető részletes táblázatok megtalálhatók a <http://nagypetertibor.uni.hu> weblapon, ill. ennek esetleges megszűnése esetén a Magyar Elektronikus Könyvtárban vagy erre a weblapnévre, mint szóra rákeresve egy másik webhelyen.

dul elő, hogy valakit nem jegyeznek be, a második korszak az 1948–1957-es évtized, az az időszak, amikor a vallásellenes represszió a legnagyobb volt. Azoknak, akik ma Budapesten élnek és ekkoriban (Budapesten vagy vidéken) születtek e represszió ellenére alig huszadát nem jegyezték be. Az ebben az időben „szülőkorban” lévő népességben a párttagok aránya meghaladta a népesség egytizedét, s noha a Magyar Dolgozók Pártja erősen – a későbbi MSzMP-nél jóval erősebben – vallásellenes pártnak számított: a be nem jegyzés még a párttagok körében sem volt jellemző.

A következő másfél évtizedben az arány egykilencedre-egynyolcadra növekszik. Kézenfekvőnek tűnne, de nem a korábbi szekuláris *nevelés* hatásáról van szó: ugyanis az ötvenes évek végén megfogant gyermekek szülei iskolás korukban még bizonyosan jártak kötelező hittanra, s mégsem magasabb e csoportban a felekezethez jegyzettek aránya, mint az egy-másfél évtizeddel később fogant gyermekek esetében, akiknek szülei már bizonyosan kisdobosok és úttörők voltak, s csak esetlegesen jártak iskolai hittanra.

Inkább e szülői nemzedék *általános szekularizációja* lehet a magyarázat, a szekularizáció általános előretörése a budapesti társadalomban... A vidéki bevándorlás lelassulása pedig megakadályozza, hogy a vidék késleltetett szekularizációja éreztesse hatását. A negyedik nemzedék – mely ebből az adatbázisból látható – a hetvenes évek közepén születetteké, akiknek már 28 százaléka tartozik a be nem jegyzettek csoportjába.

A szülők „világnézeti állapota” bejegyzéskor

A szülők nemzedékének bejegyzéskori vallásosságát a megkérdezett személy természetesen nem tudhatja, de egyes kutatások rákérdeztek arra, hogy a gyerekek tízéves korában a szülők milyen gyakran jártak templomba, vallásosan nevelték e gyereket, járták-e iskolai ill. templomi hittanra gyereket. Feltételezve, hogy az ekkoriban gyermekeket vállalók hasonló világnézeti állapotban voltak, mint a náluk átlagosan tíz évvel idősebbek megtudhatjuk, hogy az 1945 körül Budapesten születetteknek hetedénél, az ötvenes években születettek negyedénél, a hatvanas években születettek 43 százaléknál gondolhatjuk joggal, hogy születéskor anyjuk sosem járt templomba, (s apjuk sem volt vallásosabb). A templomba nem járók gyerekei közel háromszor nagyobb valószínűséggel maradnak felekezetenkívüliek, mint az átlag. További szekularizációs jelzés, hogy a 90-es évek elején élő budapesti születésű emberek szüleinek átlagosan 30 százaléka vegyesházasságban élt, a nem bejegyzetteknek viszont 56 százaléka így a vegyesházasságok arányának növekedése nemzedékről nemzedékre növeli a be nem jegyzés valószínűségét (TÁRKI 3000).

Vallásos szocializáció

Miután szinte minden budapesti polgárt bejegyeztek valamilyen felekezethez a gyermekkori vallásos neveltetés mértékében már nagyon erősen elváltak az utak.

A budapestieket ért vallásos szocializáció, iskolai és templomi hittan részvétel nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a mai budapestiek gyermekkorukat vidéken vagy Budapesten töltötték.

Az 1943 előtt született nemzedék szempontjából a helyzet egyszerű: ők még mindenképpen jártak iskolai hittanra hiszen az 1949-ig kötelező volt. A 40-es évek végén a fejlett világban mindenütt fakultatívvá vált a hitoktatás – s ennek következtében az évszázados és gyors szekularizációs tendenciák egyaránt felszínre kerültek, csökkenni kezdett a hittanra járók száma Magyarországon is. Budapesten több folyamat szinte felismerhetetlenül összekeveredett – először is a hagyományosan szekularizáltabb budapesti lakosság felszabadult a hittanra járás kényszerétől. Ez a szekularizált lakosság amiben tehetette *eddig is* gyakran választotta a nem egyházas alternatívát: az 1939-es, 1945-ös, illetve 1947-es többpárti, titkos választások egyaránt azt mutatják, hogy Budapesten a „keresztény” hívószóval fellépő pártok mindig gyengébbek voltak, mint vidéken. Ugyanezt támasztja alá, hogy Budapesten a harmincas-egyvenes években a megfelelő azonos felekezetű kínálat ellenére sokkal többen küldték felekezeti szempontból közömbös, vagy éppen más felekezetű iskolába gyerekeiket, sokkal többen kötöttek egyes házasságokat. A korabeli felmérések és a visszatekintő felmérések egyaránt sokkal alacsonyabb templomlátogatási gyakoriságról számolnak be Budapesten, mint vidéken.

Másodszor a számos jelzés szerint a világháború, ezen belül a budapesti ostrom-élmények következtében a még vallásosnak nevelt fiatalabb nemzedék szekularizálódott – s ezt a negyvenes évek végén frissen iskoláskorba érő gyerekeinél ill. az 1946-ban született nagyobb létszámú korosztálynál érvényesítette.

Harmadszor az újjáépítés és az intenzív iparosítás következtében Budapestre áramlott falusi fiatalok – szülőként – kevésbé vették igénybe a hittant, mint ott-hon tették volna. Ennek számos oka volt, az idősebb nemzedék jelen nem léte a tradicionális normák erejét erősen kikezdte – a motivációk közül Budapesten hiányzik a helyi közösség ereje is. Vidéken sok faluban egyetlen iskola van, mindenki oda járhatja gyerekét, az emberek figyelemmel kísérik egymás szokásait. De számít az is – ahogy erre adatközlőink visszaemlékeznek –, hogy nem volt ismerős pap, akire doxikus magától értetődéssel rá lehetett volna bízni a gyerekek nevelését. S a segédmunkások, új szakmunkások számára referenciacsoportot jelentő régi szakmunkások évtizedes szekuláris hagyományaik miatt nem járaták gyerekeiket hittanra, a nagyvárosi életstílus – még akkori „kopott” formájában is – szekularizálóan hatott, a falujukból Budapestre került fiatalok nagyobb valószínűséggel kötöttek vegyesházasságot, mintha falujukban maradtak volna – s ez is így hatott.

A negyedik a fentiekkel egyidejűleg ható folyamat, hogy a politikai hatalom központjaként szolgáló Budapesten sokkal tisztábban érzékelhető volt, hogy az új rendszerben nemcsak hogy nincs szükség a hittanórán elsajátítható készségekre, megartásra – mely a hittan látogatásának a közvetlen világnézeti okokon túl

(máig) egyik legfontosabb oka –, hanem még össze is zavarja a gyerekeket a ketős intézményes nevelés (úttörőmozgalom és hittan) hatása. A budapesti és a falusi iskolába járás különbségét az is kidomborította, hogy a falusi általános iskola a közvetlen közelmúltban még felekezeti iskola volt, az ottani tanító – aki az új rendszerben is ott maradt – felekezeti alkalmazott volt, a gyerek tanulmányi eredményeire, iskolai integrációjára csak kis valószínűséggel hathat negatívan a hittanra járás – gondolhatták a falusi szülők. (Magyarországon 1938 óta nem volt tanítói munkanélküliség. A lakosság tehát nyugodtan feltételezhetette, hogy amelyik tanítónak nagyon nem tetszett a fenntartó egyház „kelleténél erősebb” befolyása az iskolában, az nyugodtan állást változtathatott.)

Ötödik sajátosságként említhetjük, hogy az iskola és az iskolai úton történő érvényesülés lehetőségei Budapesten jobban láthatóak, mint vidéken – kisebb a valószínűsége, hogy ezeket valaki kockáztatni kívánja. Hatodik motiváció, hogy maguk a szülők, saját karrierjük szempontjából jobban mérlegelik a hittanra íratás káros hatását, ha egy gyárban dolgoznak, mintha egyéni parasztként vagy termelősövetkezetben. S hetediknek természetesen nem szabad elfelejtenünk a hittanbeíratást közvetlenül akadályozó adminisztratív lépéseket. Épp ezért az 1950–51-es különbséget még a szekularizáció és az adminisztratív erőszak *együttes hatásának tekinthetjük*.

E faktorok –jelzésszerűen – elkülöníthetőek a rendelkezésünkre álló strukturált interjúkban, de pontos arányuk megbecsléséhez elégtelenek az adatok.

Ami bizonyos, hogy a hittan fakultatívvá válását követően a hittanra járás csökkenni kezdett. Államigazgatási adatok szerint 1950–51-es tanévben az általános iskolásoknak még 72 százaléká járt hittanra, Budapesten viszont csak 9,8 százalék (*Gergely* 1995:142). Az utóbbi egyébként kerületenként erősen változik. Legmagasabb volt a jelentkezők aránya a III., XIV., XVIII. és XIX. kerületekben, ahol a tanulóknak 20 százaléká óhajtott hitoktatáson részt venni, a legalacsonyabb a VIII., XV. és XVII. kerületben, ahol az arányszám 3 százalék körül mozgott (*Források* 49).

Az 1950 őszen átfogóan kibontakozott hittanellenes politikai gyakorlat után azonban a zuhanás óriási, az 1951-es jelentkezések eredményeképpen országosan már csak 26,4 százalék, Budapesten mindössze 1,8 százalék jár hittanra az általános iskolások közül (*Izsák* 1985:457). (A budapestiek harmada ezután még ebből is lemorzsolódik.) (*Források* 50). Budapesten 1952–53-ban a hittanos diákok a tanulólétszám 1,5 százalékát tették ki. Az antiklerikális nyomás eredményeképpen azonban ez az 1953–54-es beíratás idejére egynegyedére (!) csökkent. Az 1953-ban (a Nagy Imre-kormány hivatalba lépése előtt) megtartott hittanbeíratásokon mindössze 665 főt regisztráltak Budapesten, ahol 175 ezer általános iskolás volt. Ha ez igaz, akkor fél százalék alá csökkent a hittanra beíratottak aránya. Az országos átlag viszont 13 százalék volt.

Az iskolai hitoktatás visszaszorítására válaszul egyre fontosabbá vált a templomi oktatás. 1952/53-ban Budapesten csak 4144 elsőáldozó volt, 1953–54-ben már

7776. Miközben az iskolai hittanosok száma Budapesten néhány száz-, vagy pár-ezres nagyságrendű volt, addig a „különböző vallási formákba”, az egyházügyi referens statisztikai kimutatása szerint 37 202 főt vontak be.

A hittanra járók számát nemcsak a „rendszer általános ateizmusa”, hanem a párt és kormánypolitika közvetlenül is befolyásolta. A kormányváltás hatása – Nagy Imre miniszterelnöksége – azonnal megmutatkozott. 1953 augusztusában hittan pótbeíratásokat tartottak. Budapesten tizenkétszeresére, országosan pedig kétszeresre nőtt a beíratottak száma (*Balogh & Gergely* 1993:306). 1954 tavaszára a rendszeresen járó gyerekek száma a jelentkezéshez viszonyítva Budapesten 50 százalékkal csökkent. Az 1954–55-ös tanévben országosan 35,7 százalékra, Budapesten 7,7 százalékra nőtt a hittanra járók aránya (*Izsák* 1985:457). 1955-ben országosan a hittanra járók aránya állítólag elérte a 40 százalékot (*Tomka* 1991:32). A politika újabb hullámvölgyet generált, hiszen az 1956-os beíratkozás országosan 30,18 százalékos, a fővárosban 6,9 százalék (*Izsák* 1985:457). (A következő évtizedekre nem állnak rendelkezésemre külön budapesti adatok, de az bizonyos, hogy a budapesti hittanjárók aránya mindig jóval az országos adat (1960:25, 1965:10, 1971:9,7, 1975:6,9, 1980:4,36, 1985: 3,41 százalék) (*Tomka* 1991) alatt maradt.

Ha már most a visszaemlékezéseket vizsgáljuk, a gyerekkor teljes időszakára terelődik a figyelem, s a bármilyen rövid ideig hittanra járók is igennel válaszolnak hittanra járást firtató kérdésre, így magasabb százalékarányokat kapunk. Az ötvenes években nagyjából három blokkot különböztethetünk meg a budapesti társadalomban: hittanra a kevéssé iskolázottak gyerekeinek négyötöde járt, a nyolc általánost, négy polgárit, tanonciskolát végzett apáknak a fele járatta hittanra gyerekeit, az érettségizett vagy ennél magasabb képzettséggel rendelkezőknek pedig csak 28 százaléka. Az apák foglalkozási összetételét megvizsgálva szinte egyértelmű lejtőt kapunk; minél magasabban áll valaki az ötvenes évek budapesti foglalkozási hierarchiájában, annál kevésbé járatta hittanra gyermekét. Ezzel a módszerrel vizsgálva és ekkora mintán a „régii” társadalmi csoportok nagyobb vallásossága csak a kisiparosok és a kereskedők gyerekeinek viselkedésében (intenzívebb hittanjárásában) tükröződik, másik – több értelmiségit megmozgató – felmérésünkben a hagyományos értelmiség – pl. tanárok, orvosok – intenzívebb hittan-igénylése jellemző.

A hittan körüli politikai konfliktusok (amelyek 1952 körül szinte a betiltásra emlékeztettek) a kortársak elől elfedték, hogy a hittanra járás csökkenése mögött nem (csak) politikai, hanem mélyebb társadalmi okok állnak: a szekularizáció növekedése.

Egy – eddig nem említett – felmérés, melyet a Soros Alapítvány, az OTKA és az AMFK támogatásával készíthettünk el, a budapesti népesség szüleinek istentisztelet-járási szokásaira kérdez rá. A korabeli budapesti apákat vizsgálva a templomba sosem járók az alsó társadalmi csoportok mintegy felét teszik ki, a teljesen

iskolázatlanok körülbelül egyformán szekulárisok, mint a szakmunkások.⁷ Az érettségizetteknek csak valamivel több, mint negyede tartozik ide. Ha azonban együttesen vizsgáljuk a teljesen szekularizált és évente egyszer istentiszteletre látogatókat, már feltűnik a jellegzetes *U* görbe: a társadalom alján az iskolázatlanok között lényegesen kevesebb mint 60 százalék a szekulárisok aránya, ez a szakmunkások körében 66,3 százalékra nő, és az érettségizettek körében megint csökkenésnek indul.

2. táblázat: Az iskolai hittanjárás* – településtípus szerint

	1949/55	1956/60	1961/65	1966/70	1971/75	1976/80	1981/84
Ország	80,1	68,7	49,8	35,1	28,4	15,8	15,5
Budapest	57,5	44,0	25,5	9,7	9,4	7,5	2,2
Megyei városok	70,8	45,5	16,2	9,1	7,7	7,7	5,0
Egyéb városok	78,7	60,0	36,2	15,2	13,2	9,8	8,2
Kisebb települések	85,6	81,3	65,3	51,3	42,1	22,6	30,4
N327	330	388	323	266	301	226	

* „Járt-e 10 éves korában iskolai hittanra?” kérdésre adott igenlő válasz. Az 1956/60-as jelzésű csoport az 1946 és 1950 között születetteket jelzi, a Budapest pedig azt, hogy *gyermekkorában* Budapesten élt.

Forrás: Társki, 3000.

Az adatok (az itt nem közölt tízéves „csúsztatott”⁸ adattábla, ill. a belőle készített grafikon) tanúsága szerint a városok – nagyvárosok és Budapest – görbéi hosszú távon nyalábszerűen összetartanak. Általában azt mondhatjuk, hogy valamennyi városias településen a meredek csökkenés a hatvanas évekig tart, ezután a csökkenés üteme mindenképpen lassul. Az egész időszakot nézve elmondhatjuk, hogy míg a pártállami időszak elején Budapestet és a megyei jogú városokat még nagyobb távolság választotta el egymástól, mint a megyei városokat és a falvakat (a többi város pedig félúton állt a megyei város és a falu között) addig az időszak végére a városi jellegű települések erővonalai mintegy összefutottak, s minthogy a falu szekularizációs üteme kisebb volt, a különbség nőtt a városi tömb és a falu között.

A hatvanas és hetvenes években a budapesti apák fele, a nyolcvanasokban több, mint kétharmaduk mutatott teljesen szekularizált mintát – mármint ha a templomba sosem járást így értelmezzük – gyermekének, s noha a szakközépiskolát ill. szakmunkásképzőt (s a vélhetőleg zömében ipari jellegű) főiskolákat végzett apák ezen belül végig felülreprezentáltak maradtak, az évek előrehaladtával az egyetemet végzett apák szekularizációjának mértéke egyre közelebb került a vá-

⁷ Az eredeti kérdőívek idős emberek elé is általában olyan iskolázottsági válaszalternatívákat tárnak, melynek csak a hatvanas évektől van értelmük. A „szakmunkásképzőt végzett” kifejezést az idősebbeknél – különösen a budapestieknél – mégiscsak azonosíthatjuk a háború előtt itt igen elterjedt szakirányú tanonciskolát végzettséggel. Az általános iskolai végzettséget az idősebbeknél a négy polgárit végzettséggel – melynek általános iskolával való egyenértékűségét a válaszadók már öt népszámlálás során „megtanulhatták”, vagy dolgozók általános iskolájával célszerű azonosítanunk.

⁸ Ez azt jelenti, hogy külön-külön megvizsgáltuk az 1930 és 1939 között, 1931 és 1940 között születettekre jellemző adatokat, majd egyetlen keresztátlába rendeztük őket.

rosi átlaghoz. A város többsége és meghatározó csoportjai egyre inkább szekularizáltak mintát mutattak – bár az értelmiségi elitben mindig megmaradt egy tempomjáró csoport.

Vallásosság 2000 körül

A gyermekkori vallásos neveltetés intézményes mozzanatai, a szülők példája és a felnőtt élet évei-évtizedei során megélt szekularizációs hatások alatt alakult tehát ki a mai budapesti népesség vallásossága. Ezt a vallásosságot több faktorra bontva vizsgálhatjuk.

Felekezethez tartozásra utaló kijelentés

A jelenkori budapestiek mai felekezetmegnevezéséről tájékoztat a következő tábla, immár nagyságrendekkel nagyobb abszolút számok alapján.

3. táblázat: Az egyházhoz tartozás* és az iskolai végzettség Budapesten

	Római katolikus	Görög katolikus	Református	Evangélikus	Görög-keleti	Izraelita	Egyéb vallás	Nem tartozik egyházhoz	Nem tudja	Összesen
Nem járt iskolába	0,1							0,0		0,1
Kevesebb mint 8 ált.	7,0	13,0	7,5	5,6	9,1	2,4	6,9	2,6		5,3
8 általános	16,9	29,3	18,3	16,5		17,1	16,3	13,6		16,0
Szaktanácsképző	17,1	15,4	18,7	14,3	18,2	14,6	16,3	17,2	50,0	17,2
Érettség	34,4	30,1	32,2	30,7	27,3	41,5	36,3	39,1	25,0	35,8
Főiskolai diploma	13,2	6,5	13,8	16,9	18,2	7,3	16,3	14,9	25,0	14,0
Egyetemi diploma	11,3	5,7	9,5	16,0	27,3	17,1	8,1	12,5		11,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	3 991	123	1 083	231	11	41	160	3 687	4	9 527

* A 33 különböző felmérésben, melyből az 50000-es adatbázis felépült az alábbi alternatívákat jéltük összehasonlíthatóknak: „Tartozik ön valamelyik egyházhoz?” „Ön tartozik valamelyik egyházhoz?” „És tartozik ön valamelyik egyházhoz?”. A „bejegyzésre” utaló kérdések nem kerültek ide.

A mai budapesti lakosságnak közel kétötöde nem tartozik felekezethez – ezt az átlagot az iskolázottsággal együtt növekvő szekularizáció élethelyzete határozza meg: míg az érettségizettek és felsőfokon végzettek körében 4–5 százalékponttal az átlag felett van a felekezetbe ma nem tartozók aránya, addig a szaktanácsképzőt végzettek jelentik az átlagot, az általános iskolát végzettek megint csak 5 százalékpontnyi távolságban vannak az átlagtól. A nagyon iskolázatlanok ugyan egyötödénél is kisebb arányban szekularizáltak, de ezt a társadalmi-iskolázottsági csoportot szinte teljes egészében idősek dominálják.

Néhány nagy korcsoportot itt is kialakíthatunk. Aki még az első világháború előtt és alatt születettek körében életben van, azoknak hatoda, a háború utáni évtizedben születetteknek negyede-ötöde nem tartozik felekezethez.

A világgazdasági válság előtti évektől gyakorlatilag az 1945-ös születési évig tart a nemzedék, melynek harmada már felekezeten kívüli. Ezt követő nemzedékeknél – melyek kétségtelenül nem járhattak kötelező hittanra, egészen a hetvenes évek elején születettekig a lakosság bő kétötödére taksálhatjuk a felekezeten kívüliek arányát, hogy ez azután a hetvenes és kora nyolcvanas években született nemzedéknél elérje az 50 százalékot. (Az „egyéb felekezetek” aránya – melyek aránynövekedését a kilencvenes évek nagyegyházi befolyást féltő publicisztikája oly drámai színekkel ecsetelt a hatvanas években született nemzedékben „ugrik meg” – 3 százalékra! – hogy a következő években születetteknél megint csak másfél százalék köré süllyedjen...)

Részvételi dimenzió

4. táblázat: Templomjárás gyakoriság és iskolázottság

	Soha	Évente vagy ritkábban	Évente néhányszor	Havonta egyszer	Havonta többször	Hetente legalább egyszer	Összesen
Nem járt iskolába	40,0		20,0			40,0	100,0
Kevesebb mint 8 ált.	35,9	20,6	19,8	6,7	5,8	11,1	100,0
8 általános	43,8	22,9	19,4	3,9	3,6	6,3	100,0
Szaktanulmányok	49,9	23,1	17,8	2,1	2,1	5,0	100,0
Érettség	46,9	21,8	17,7	2,9	2,4	8,2	100,0
Főiskolai diploma	44,6	17,8	19,2	3,7	2,7	12,1	100,0
Egyetemi diploma	46,5	15,0	18,2	3,5	2,9	13,9	100,0
Összesen	46,0	20,8	18,4	3,3	2,8	8,7	100,0
N4349	1967	1736	313	267	823	9457	

Forrás: TÁRKI 50000.

A részvétel legfontosabb adata a templomjárás gyakoriság. A heti templomjárás szempontjából tiszta U görbe áll előttünk, ahol a szaktanulmányozó végzettségűek a legszekularizáltabbak. Az országos vallásszociológiai elemzésekben a falusi lakosság miatt az u görbe iskolázatlan oldalon magasabbra kúszik, Budapesten azonban az egyetemi diplomások a legszorgalmasabb templomjáró csoport. A legidősebbeket leszámítva, ahol a diplomások heti templomjárása (14 százalék) a városi átlag körül mozog, a középkorúak és a fiatalok esetében a diplomások következetesen másfélszeresen-kétszeresen *felülreprezentáltak* a heti templomjárók között. Ez a felülreprezentáció az eddigi legszekularizáltabb – 1955–1965 között született – nemzedékben is megvan, hiszen e nemzedékben 5,4 százalék a heti templomjáró – a nemzedék egyetemi diplomásainak pedig 8,6 százaléka az. Az egyetemi diplomások között leginkább az egészségügyben foglalkoztatottak vallásossága (28 százalékuk heti templomjáró) szembetűnő.

Az egyetemi diplomások politikai szimpátiarendszere sokkal erősebb kapcsolatban van a heti templomjárással, mint a városi átlagnál: a szocialista szavazó diplo-

mások ötszörösen alulreprezentáltak heti templomjárók között, míg az átlag csak két és félszeres. A „keresztény értelmiség” ma valóban politikai kategória, sokkal inkább az, mint a keresztény középosztály...

A másik oldalon a templomba járás szempontjából *nem az u görbe tükörképét* látjuk: ugyan a szakmunkásképzőt végzetek a legszekularizáltabbak, de közel vannak hozzájuk az érettségizettek és diplomások is, az iskolázatlanok alacsonyabb értéke magas életkorukkal áll összefüggésben. *A templomjárás biánya az iskolázatlanoknál kevésbé az iskolázottaknál erősebben függ össze a nem vagyok vallásos kijelentés vállalásával*

Az önbesorolók

5. táblázat: A vallásossági önbesorolás és iskolázottság

	Nem vallásos	Nem tudja, az-e	Maga módján vallásos	Egyház tanait követi	Összesen
Nem járt iskolába	20,0		40,0	40,0	100,0
Kevesebb mint 8 ált.	14,6	2,4	59,5	22,9	100,0
8 általános	27,1	4,3	56,9	11,2	100,0
Szakmunkásképző	35,9	4,8	52,3	6,3	100,0
Érettségi	37,4	4,8	47,9	9,1	100,0
Főiskolai diploma	37,4	3,9	44,6	12,9	100,0
Egyetemi diploma	40,4	3,9	38,1	15,8	100,0
Összesen	34,6	4,4	49,1	11,0	100,0
N86	3298	416	4678	1049	9527

Forrás: Tárki 50000.

Látható, hogy vallásossági önbesorolásnál a fordított u betű már csak az egyházas oldalon áll elő, a másik oldalon *az iskolázottsággal egyenesen nő az önmaga nem vallásosságát határozottan kijelentők aránya*. Ha azonban a mintát az 1940 után születettekre szűkítjük, a szakmunkásoktól az egyetemi diplomával rendelkezőkig egy sokkal homogénabb nem vallásos tömböt érzékelhetünk, melyből leginkább a szakközépiskolát végzetek emelkednek ki szekularitásukkal.

A budapesti társadalom legnagyobb része *a maga módján vallásos, s nem az egyházak normái szerint* templomlátogató életet él. Az egyetemi diplomások a szélek felé húznak: több az egyházas is, meg az is, aki magát kifejezetten nem vallásosnak tartja. Minthogy a társadalom önmagát hagyományosan a véleményformáló értelmiségiek reflexióin keresztül érzékeli, a budapesti társadalom osztottabbnak tűnik, mint amilyen valójában.

Konzekvencionális dimenzió

Míg a felekezetsmegnevezés a „csoporthovatartozás” valamifajta minimumát hordozza, a templomjárás gyakoriság a „részvétel” legfontosabb életmódelemét tükrözi, a vallásossági „öndefiníció” pedig a világnézeti tartalomról informál, mindez önmagában nem tájékoztat arról, hogy az emberek életvitelük szabályozásá-

ban mennyire követik az egyházuk tanításait, illetve mennyiben indultak meg a szekularizáció útján.

A konzekvencionális dimenziót vizsgáló elemzések általában sokféle konzekvenciát (politikai nézeteket, erkölcsi felfogásokat) kapcsolnak össze a vallásossággal. Ez azon társadalmak esetén, ahol az egyházak életszabályozó hatása folyamatos volt, helyénvaló, hiszen egy holland vagy dán élete minden szakaszában szembeülhetett azzal, hogy létezik egy történetileg adott egyházas norma, s ettől mind nagyobb csoportok (végül a többség) elszakad, de az egyházi normákkal ellentétes viselkedés, soha még akkor sem amikor egyértelműen többségivé vált, sem vált pl. az iskola vagy az államigazgatás által közvetített normává. Magyarország esetében azonban – noha az aktív vallásellenesség az 1949–1989 közötti időszaknak csak kisebb részére jellemző – az állam, az iskola, a munkahely sosem volt világkézetileg semlegesnek tekinthető.

Ebből az következik, hogy sokkal célszerűbb, ha *nem mindazokat* a faktorokat vizsgáljuk, melyek ellentétben állhatnak (tapasztalatok szerint) az egyházas állásponttal, *csak azokat amelyek definitíve*, kimondottan és köztudottan ütköznek az egyházak – persze elsősorban a történelmi egyházak – által elvárt magatartással.

Néhány az életvitelt szabályozó kérdésben az egyházaknak – s különösen a budapesti egyházas emberek között nagy többségben lévő katolikus egyháznak – a véleménye teljesen közismertnek tekinthető.

A legfontosabb ezek közül a szexuálteológia ill. vallás erkölcs szférája, azaz az abortuszhoz, a születésszabályozáshoz, a házasságon kívüli szexuális kapcsolathoz, a váláshoz, a házasságot megelőző szexuális kapcsolathoz, a házasság nélküli együttéléshez fűződő – gyakorlatilag mindezeket tiltó egyházi álláspont.

Az elmúlt évek folyamán folytatott különféle közvéleménykutatások alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy *az egyházas emberek sem fogadják el iránymutatóul az egyházak álláspontját*.

Legnagyobb és legtöbb adattal arról a normasértésről számolhatunk be, hogy a szexuálteológiai ill. vallás erkölcsi alapon elfogadható állapotoktól (egyedül élő hajadon/nőtlen, házastárral élő házas, egyedül, vagy újabb házastárral élő özvegy, elhagyott és ezért „önhibáján kívül” egyedül élő házas) a tényleges és formális családi állapot gyakran eltér.

Ha az összes szexuálteológiai/vallás erkölcsileg problematikus családi állapotot összesítjük, kitűnik, hogy az egyházas emberek egytizede esik ebbe a kategóriába. Ez kb. fele a fővárosi átlagnak. Az egyházasak valamennyi iskolázottsági csoportjában vannak normasértők, a különbség a fővárosi átlag és az egyházasak között a szakmunkásképzőt végzetek és a főiskolai végzettségűek esetében a legkisebb. A szakmunkásképzős és főiskolai végzettség az, ami az idősekre legkevésbé jellemző, tekintettel arra, hogy az intézményes szakmunkásképzés csak az ötvenes években vált tömegessé, s a főiskolai végzettség arányának növekedése az egyetemi végzettséggel szemben is 1945 utáni fejlemény. Ugyanakkor a szakmunkások és főiskolát végzetek körében a családi állapotra akkor is jobban hat a vallásosság,

ha mintát az 1950 után születettekre szűkítjük. Pedig ezzel kiiktattuk azok zömét is, akik élettársi kapcsolatban éltek ugyan, de élettársuk meghalt.)

Ennél az egyházasok között egytizednyi, az átlagban egyötödnyi normasértő-nél objektíve csak több lehet, hiszen ebben a logikában a házastárssal élő házások közé, tehát a normakövetők közé soroltattak pl. az elvált de újránházasodott egyházas katolikusok is. *A válást és házasságon kívüli együttélést tiltó ill. (protestáns esetben) nebezményező szexuálteológia az egyházas embereknek vélhetőleg felére gyakorol olyan hatást, hogy konzekvenciális értelemben is egyházasnak tekinthessük őket.*

6. táblázat: A családi állapot és vallásosság összefüggése

	Nem vallásos	Nem tudja, az-e	Maga módján vallásos	Egyház tanait követi	Összesen	N
Nőtlen/haj. egyedül	20,7	26,2	13,1	13,9	16,4	1 562
Nőtlen/haj. élettárs	4,1	3,8	2,7	1,0	3,0	289
Házás, házastárssal	51,1	45,2	48,3	44,9	48,8	4 650
Házás, élettárssal	1,7	1,2	2,1	1,1	1,8	174
Házás, egyedül	1,4	2,2	1,5	1,0	1,5	139
Elvált, egyedül	10,1	9,4	10,9	7,1	10,2	968
Elvált, élettárssal	2,3	2,6	1,9	,3	1,9	180
Özvegy, egyedül	8,1	9,4	18,4	29,9	15,7	1 491
Özvegy, élettárssal	0,5		0,8	0,6	0,7	63
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N	86	3 298	416	4 678	1 049	9 527

Az egyház tanait követők is *szabályozzák gyerekszámukat*, mással nem nagyon magyarázhatnánk, hogy az egyházas népesség 29 százaléka gyermektelen, 24 százaléknak pedig csak egyetlen gyermeke született annak ellenére, hogy az egyházas népesség átlagéletkora tíz évvel magasabb, mint a budapestieké, legnagyobb részükről tehát biztosan kijelenthető, nem is lesz több gyereke.

Míg a gyerekszám és a családi állapot a konzekvencionális vallásosságnak nem feltétlenül tudatos oldalát mutatja – azaz elvált családi állapotba úgy is kerülhet valaki, hogy elméletileg nem helyesli a válást – a *véleményeket* kutató kérdések – akár szexuálteológiai akár más vonatkozásokban az egyházas öndefiníció és az ezzel ellenkező attitűdök és gondolatok együttélését még pregnansabbá teszik, hiszen mindenképpen *vélemény áll szemben véleménnyel*.

Az ezzel kapcsolatos kérdések csak néhány közvélemény-kutatásban⁹ fordultak elő, így míg a családi állapot és a vallásossági öndefiníció összefüggését tízezres mintán, elég nagy pontossággal mutathattuk be, e kérdésekkel kapcsolatban – külön-külön – általában csak néhány száz fős minta áll rendelkezésre, de a jelzések ennek ellenére fontosak és egy irányba mutatnak.

A házasságot megelőző *élettársi kapcsolatot* az egyházasoknak egyharmada nem utasítja el (*TÁRKI-ZD55B*). Konzervatívabbak tehát, mint a budapesti átlag –

⁹ Különbféle TÁRKI omnibusz felvételekről van szó. A kérdések betűjele alapján a TÁRKI honlapjáról pontosan beazonosítható, hogy melyikről, a kereszt táblák pedig a 6-os jegyzetben jelzett honlapon megtekinthetők.

melynek fele támogatja ezt –, de közel sem annyira, mint az a szexuálteológiából következne.

Az egyház tanításait követően vallásosak 46 százaléka egyszerűen felelőtleneknek minősíti a *házasságon kívüli gyermekvállalást* – ezzel másfélszer szigorúbb, mint a budapesti átlag (*TÁRKI-ZD54*). De ez azt is jelenti, hogy az ide vonatkozó szexuálteológiai álláspontot még az egyházasoknak is csak a fele osztja. 14 százaléknian gondolják úgy, hogy a gyerek utáni vágy vezet ide – tehát még e tekintetben is közel másfélszeresen felülreprezentáltak. Az élettársi kapcsolatot jobba teheti a gyerek, mondja 11 százalékuk, s ez a városi átlag negyede. *A kifejezetten valláserkölcscsel szembeni álláspontot az egyházas emberek egytizede képviseli.* A házasságon kívüli gyerekszülést – egy másik felvétel tanúsága szerint – alig utasítják el többen (63 százalék) mint a budapesti átlag (61 százalék) s az egyházas budapestieknek 25 százaléka még azt is felvállalja, hogy kifejezetten nem ért egyet azzal az állítással, hogy gyerek csak házasságban szülessen. Ez a kicsit más kontextusú kérdés még kisebbnek mutatja a konzekvencionális egyházas csoportot.

Az egyház tanait követőknek 70 százaléka hasznosnak tartja a *fogamzásgátlókat* ez alig marad el a város 80 százalékos átlagától (*TÁRKI-QC54a*), s elsőprő többségük helyesli a fogamzásgátlók támogatását is.

Legfeltűnőbb azonban, hogy az *abortusz* kérdésében, melyben a katolikus egyház teljesen egyértelmű álláspontot képvisel, s a történelmi egyházak is közel állnak a tiltáshoz az egyház tanítását követő hívők ezt milyen mértékben nem követik. A tízfokú skálán az abortusztilalommal való teljes azonosulás az egyházas emberek kevesebb, mint 17 százalékát (bár a katolikusoknak 20 százalékát) jellemzi (*TÁRKI-U2509*). Bár ezzel a budapesti átlagot (3,8 százalék) messze felülműlják – ez mégis kifejezetten kisebbséget jelent. Egy kicsit másképp feltett kérdésben az egyházasok 20 százaléka (városi átlag: 10 százalék) helyeselné az abortusz betiltását (*TÁRKI-Qc53*). Ismét másképpen feltett kérdésben (Ma már az abortusz elfogadható?) állításnál a teljes elutasítást az egyházas embereknek 46 százaléka választotta, nem egészen kétszer annyian, mint az átlag, viszont a „teljes mértékben” alternatívát is az egyházasok 21 százaléka képviseli, (miközben a városi átlag is csak 31 százalék) (*TÁRKI-ME55A*). Egyébként még az abortusz törvény szigorítását is csak az egyházasok harmada helyesli (*TÁRKI-MI44H*). A kivel kellene megbeszélni az abortuszra irányuló döntést? kérdésre az egyházasok alig 20 százaléka említi az egyházat (*TÁRKI-Qc47e*).

Az egyes intézményekben való bizalom mérésére különféle szervezeteket, a kormányt a bíróságokat, a szakszervezeteket – s köztük az egyházakat – kellett minősítenie egy másik felvétel résztvevőinek (*TÁRKI-QK32b*) Itt az egyházas embereknek kevesebb, mint 70 százalék mondta, hogy teljesen megbízik az egyházakban – s bár ezzel a városi átlag közel ötszörösét tették ki, ez azt jelenti, hogy az egyház tanítását követő vallásosság sem jelent az egyházak iránt maradéktalan bizalmat.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Budapest olyan világváros, amelynek középosztálya közepesen szekularizált, értelmisége viszont élesen kettéválik, ahol a többség nem csak szekularizmust, hanem az ateizmust is felvállalja, a kisebbség viszont nem csak vallásos, hanem vállaltan egyházas, s ehhez politikai értékeket is kapcsol. Az egyházas emberek 10–30 százaléka ugyanakkor az egyházak szexuálteológiájával ellentétes álláspontot foglal el.

NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

- BERGER, PETER (2001) Reflections on the Sociology of Religion Today. *Sociology of Religion*, No. 4.
- BRUCE, STEVE (2001) Christianity in Britain, R.I.P. *Sociology of Religion*, No. 2.
- FÖLDVÁRI MÓNICA & ROSTA GERGELY: A modern vallásosság megközelítési lehetőségei <http://www.mtapti.hu/mszt/19981/foldvari.htm>
- HEGEDŰS RITA: A vallásosság alakulása Magyarországon... http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/hegedus_rita.pdf
- FROESE, PAUL (2004) After Atheism: An Analysis of Religious Monopolies in the Post-Communist World. *Sociology of Religion*, No. 1.
- HANKISS, MANCHIN & FÜSTÖS (1978) *Életmód, életminőség, értékrendszer, 1–3*. Budapest, Népművelési Intézet.
- HÖGE, DEAN (2004) Denominational Identity From Age Sixteen to Age Thirty-Eight. *Sociology of Religion*, No. 1.
- IANNACCONI, LAURENCE (2004) Never on Sunny Days: Lessons from Weekly Attendance Counts. *Journal for the Scientific Study of Religion*, No. 2.
- KARÁDY VIKTOR (1997) *A felekezeti viszonyok és iskolázási egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest.
- KOVÁCS ANDRÁS (2000) Vallás és vallásosság a mai magyar egyetemisták körében. In: *Oktatáspolitikai és vallásszabadság*. Bp., Új Mandátum.
- KOVÁCS ANDRÁS (ed) (2002) *Zsidók a mai Magyarországon*. Bp., Múlt és Jövő.
- KOZMA TAMÁS (1992) Egyház és demokrácia. *Educatio*, No. 1.
- LENSKI, G. (1963) *The Religious Factor*. New York.
- LOURY, LINDA (2004) Does Church Attendance Really Increase Schooling? *Journal for the Scientific Study of Religion*, No. 1.
- MOLOKOTOS-LIEDERMAN, L. (2002) Religion in Modern Europe. *Sociology of Religion*, No. 3.
- MONAHAN, S. (2003) Sociology of Religion: Contemporary Developments/Religion in Western Society. *Sociology of Religion*, No. 4.
- NAGY PÉTER TIBOR (2000) *Járszalag és aréna*. Bp., Új Mandátum.
- NOFFKE, JACQUELINE (2001) Denominational and Age Comparisons of God Concepts. *Journal for the Scientific Study of Religion*, No. 4.
- PHILLIPS, RICK (2004) Can Rising rates of church Participation be a Consequence of Secularization? *Sociology of Religion*, No. 2.
- SOMMERVILLE, C. J. (2002) Stark's Age of Faith Argument and the Secularization of Things: A Commentary. *Sociology of Religion*, No. 3.
- SZÁNTÓ JÁNOS (2000) Iskolai végzettség és isztentiszteletjárás gyakoriság Budapesten. In: *Oktatáspolitikai és vallásszabadság*. Bp., Új Mandátum.
- SZÁNTÓ JÁNOS (1998) *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest, Új Mandátum.
- TAMÁS PÁL (1997) Egyházi mozgásterek a társadalomban. In: HORÁNYI ÖZSÉB (ed) *Az egyház mozgástereiről*. Bp., Vigilia Kiadó.
- TILLEY, JAMES (2003) Secularization and Aging in Britain: Does Family Formation Cause Greater Religiosity? *Journal for the Scientific Study of Religion*, No. 2.
- TOMKA MIKLÓS (1991) *Magyar katolicizmus*. Budapest, OLI KTA.
- TOMKA MIKLÓS (1992) Vallás és iskola. *Educatio*, No. 1.
- TOMKA MIKLÓS (1999) A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány*, No. 5.